
**ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ
LOOK TO THE PAST
ЎТМИШГА НАЗАР**

Дадамирзаева Гулчехра Абдунабиевна,
Наманган давлат университети
Тарих кафедраси ўқитувчиси

ЎЗБЕКИСТОНДА "ҚАЙТА ҚУРИШ" ДАВРИДА КООПЕРАТИВЛАР ФАОЛИЯТИ

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-2-11>

АННОТАЦИЯ

Мақолада қайта қуриш йилларида Ўзбекистонда кооперативлар фаолияти ҳақида маълумотлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: кооперация, ишлаб чиқариш, матлубот, қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат саноати тармоқлари, маиший хизмат, савдо, боғдорчилик-полизчилик соҳаси, иқтисодий ислоҳотлар, қайта қуриш.

Дадамирзаева Гулчехра Абдунабиевна,
Преподаватель кафедры "История"
Наманганского государственного университета

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КООПЕРАТИВОВ В ПЕРИОД "ПЕРЕСТРОЙКИ" В
УЗБЕКИСТАНЕ**

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы сведения о деятельности кооперативов в годы перестройки в Узбекистане.

Ключевые слова: Кооперативы, производство, сельское хозяйство, пищевая промышленность, потребительские услуги, торговля, садоводство, экономическая реформа, перестройка.

Dadamirzaeva Gulchekhra
Namangan State university
Teacher of history department

**COOPERATIVE ACTIVITY IN UZBEKISTAN DURING RECONSTRUCTION
PERIOD**

ANNOTATION

The article analyses data on cooperatives activities in Uzbekistan over the years of its rebuilding.

Key words: cooperatives, manufacturing, agriculture, food industry, consumer services, trade, horticulture, economic reform, reconstruction.

Кооператив ҳаракат жамият ривожланишининг капиталистик босқичида вужудга келган бўлиб, XVIII аср охирида Европада фабрика- завод ишлаб чиқаришининг шаклланиши бу соҳада ижобий бурилиши ясаб берди. Англия-матлубот кооперациясининг, Франция-ишлаб чиқариш, Германия- қишлоқ хўжалиги, савдо, таъминот, кредит кооперациясининг ватанига айланган[1].

Совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистонда ҳам кооперациянинг турли шакллари фаолият кўрсатган. Лекин уларнинг баъзилари маъмурий-бўйруқбозлик тузumi шароитида фаолияти тугатилди ва фақат матлубот ва қишлоқ хўжалиги кооперациялари партия-давлат аппарати таъсирида ўз фаолиятини давом эттирди. Ҳар бир масалага синфий нуқтаи-назардан ёндашиш, партиянинг якка ҳукмронлиги, хўжалик юритиш механизмларининг иқтисодий қонунлар эмас, балки давлат режалари ва назоратида бўлиши кооператив ҳаракатнинг кенг тарқалиши ва ривожланишига тўсқинлик қилди.

1985 йилга келиб Ўзбекистонда бир ярим мингдан ортиқ йирик ишлаб чиқариш, илмий ишлаб чиқариш бирилашмалари, комбинатлар ва корхоналар бор эди. Бу даврга келиб саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 1940 йилдагига нисбатан 20 баравардан зиёдроқ ошди. Фан-техника тараққиётини белгилаб берадиган, айниқса пахтачилик тармоқларига мўлжалланган тармоқлар ривожлантирилди.

XX асрнинг 80-йиллари ўрталарига келиб уларнинг умумий саноат ишлаб чиқариш ҳажмидаги салмоғи деярли 75 фоизга етди. Булар асосан енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари суръатлари ва салмоғини қисқартириш ҳисобига содир бўлди, бу тармоқлардаги ишлаб чиқариш белгиланган режа марраларига етиш у ёқда турсин, балки амалда турғунликка учради. Шундай бир вазиятда мамлакат раҳбарияти мавжуд вазиятдан чиқиш мақсадида иқтисодий ислохотлар бошлади. Хўжалик юритишининг кооперация шакли тўғрисидаги янгича қараш ва фикрлар вужудга кела бошлади.

XX асрнинг 80-йиллари охирига келиб кооперацияларга бўлган муносабат ўзгара бошлади. И. Н. Буздолов, В. М. Кузнецов, К.И Вахитов ишларида кооперациянинг қайта тикланиши, кооператив фаолиятни ташкилий-хўжалик жиҳатдан қайта қурилиши, меҳнат кооперациясининг имкониятлари ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти, кооперация ва кооператив ҳаракатнинг моҳияти ва уларни вужудга келишини ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари, матлубот кооперациясининг ривожланишининг тарихий босқичлари ва янгиланаётган совет жамиятидаги ўрни ва роли масалаларига эътибор қаратилган[2].

Ширкат (кооператив) хўжалигининг тарихий тажрибаси, ҳамда ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида кооперативларнинг имкониятлари ва фаолиятдан кўриниб турибдики, кооператив- бозор муносабатларининг ажралмас бир қисми ҳисобланади. Ишлаб чиқариш кооперативи эса, ҳамкорлик ва жамоавий кўринишидаги аъзоликка асосланган тижорат ташкилотидир. Ишлаб чиқариш кооперативлари Европа ишчилари томонидан XIX асрнинг ўрталарида тузила бошлаган.

Ўзбекистонда эса дастлабки бундай ташкилотлар (артель) XX асрнинг 20-йилларида фаолият кўрсата бошлади. Бундан кўзланган асосий мақсадлардан бири эса меҳнаткашлар оммасини социализмга босқичма-босқич жалб этиш савдо кооперациясининг оддий шаклидан кооперациянинг мураккаброқ шакли, яъни ишлаб чиқариш кооперациялари орқали амалга оширилиши лозим эди.

Кооператив ҳаракат эса бундан 150 йил муқаддам турли иқтисодий, сиёсий, ижтимоий тузумдаги ва турли мафкура ва диний қарашга эга бўлган давлатларда кенг тарқала бошлади. 1895 йилда дунёнинг турли мамлакатларидаги миллий кооператив уюшмалари Халқаро кооператив альянсига бирлашдилар. Ҳозирги кунда халқаро кооператив альянс дунёнинг 87 давлатининг 677 минг та кооперативини ўзида жамлаган йирик халқаро ташкилотдир[3].

Дунёнинг ривожланган мамлакатларида кооперативларнинг иқтисодиётдаги улушини кўрадиган бўлсак, Буюк Британияда - 14 фоиз, Германияда - 8 фоиз, Финляндияда - 40 фоиз, Францияда - 32 фоиз, Швецияда - 50 фоиз, Италияда - 13 фоиз, Швейцарияда - 18 фоиз, Россияда - 16 фоизни ташкил этади. Бундан ташқари Нидерландияда шампиньон ва гулларнинг 75 фоиз, Японияда эса гуруч ва балиқнинг асосий қисми кооператив ишлаб чиқариши соҳасига тўғри келади. Дания, Финляндия, Нидерландия, Франция, Швеция кооператорлари мамлакат бозорининг 45-50 фоиз озиқ-овқат маҳсулотини етказиб берадилар[4].

Совет ҳокимияти иқтисодий сиёсатида кооператив ва кооперациялар масаласида хилма-хил фикрлар мавжуд бўлган. Бизга маълумки, 80-йиллар ўрталарига келиб СССРда танглик ҳолати кучайди ва жамиятнинг барча соҳаларини қамраб олди.

Мустабид тузум шароитида давлат мулки монополияси ва бошқарувда маъмурий тақсимлаш тизими ҳукмронлиги тобора кучайиб борди, нагжида ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари, ялпи ички маҳсулот ҳажми, меҳнат унумдорлиги шиддат билан пасайиб кетди. Ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш воситаларидан, меҳнат самаралари ва шу кабилардан бегоналашуви янада ортиб борди[5].

Боши берк мураккаб вазиятдан чиқиш йўлини қийинчилик билан излаш бошланди. Ниҳоят, 1985 йилнинг баҳорида КПСС МҚнинг апрель пленуми совет жамиятини тубдан қайта қуриш, унинг барча соҳаларини чуқур ислоҳ қилиш йўлини эълон қилди. "Қайта қуриш" совет жамиятини ривожлантиришнинг объектив эҳтиёжи, унда яшовчи миллатлар ва халқлар манфаатлари тақозо этадиган ҳаётий зарурат сифатида таърифланди[6].

СССРда ҳам 80 - йиллар ўрталарига келиб, кооператив соҳасида ислохотлар ўтказишга уринишлар бўлди. Жумладан, 1986 йил 25 февралдан 6 мартгача бўлиб ўтган КПСС XXVII съездида кооперациянинг социалистик ишлаб чиқаришдаги ўрни ва аҳамиятига эътибор қаратилди. " Биз кооператив мулки масаласида ҳам тўла-тўқис аниқлик бўлишига тарафдормиз,-деб таъкидланди М. С. Горбачёв қилган маърузасида - Бу мулк социалистик ишлаб чиқаришда одамларнинг эҳтиёжларини яхшироқ қондиришда ўз имкониятларини ҳали тўла-тўқис ишга солиб бўлгани йўқ. ..Зотан, кооператив ташкилотлар ҳамда корхоналар ташкил қилиш ва ривожлантиришга эҳтиёж бўлган жойларда уларни бутун чоралар билан қўллаб-қувватлаш лозим. Улар маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни қайта ишлашда, уй-жой, боғдорчилик-полизчилик соҳасида, маиший хизмат ва савдода кенг тарқалиши лозим[7].

Юқоридаги ҳолат совет ҳокимияти томонидан амалга оширилган 20-йиллар бошларида "ҳарбий коммунизм" сиёсатининг барбод бўлиши ва янги иқтисодий сиёсатнинг жорий этилишининг шарт-шароитларини эсга олиш ўринлидир.

1920 йил 1 ноябрь ҳолатига яъни майда ишлаб чиқариш давлат ихтиёрига олингунга қадар ВСНХ[8] ҳисобида 1,3 млн ишчиси бўлган 6900 дан ортиқ корхона мавжуд эди. Давлат таъминотида бўлган бундай улкан ишлаб чиқариш аппаратида

хизмат кўрсатиш ва 35 млн фуқарони эҳтиёжларини қондириш учун, на ёқилги, на хом ашё ва озиқ-овқат етарли эмас эди. 1921 йил июль ойида партиянинг X конференцияси қарори билан бутун куч ва маблағни йирик ишлаб чиқаришни қайта тиклаш ва ривожлантиришга жалб этиш мақсадида, халқ хўжалиги губерния советларига майда ишлаб чиқариш корхоналарини кооператив ташкилотларига ва хусусий шахсларга бериш ҳуқуқи берилди[9].

XX асрнинг 80-йилларда СССРда юзага келган иқтисодий вазият шароитида ҳам кооперативларни қайта тиклаш ва улар ёрдамида бозорни истеъмол маҳсулотлари билан таъминлашни назарда тутилди.

Партиянинг XXVII съезидан сўнг мамлакатда кооператив ҳаракат кенг қулоқ ёза бошлади. 1990 йил 1 январга қадар 200 минг кооператив мавжуд бўлиб, уларда қарийб 5 млн киши меҳнат қилди. Улар 40 млрд сўмликдан ортиқ турли - туман маҳсулотлар ишлаб чиқардилар ва хизмат кўрсатдилар. Айни пайтда давлат давлат кооперацияни ривожлантиришга бир тийин ҳам маблағ ажратмади[10].

Бундан ташқари мамлакатда кооперативларини қайта тиклашни бозор муносабатларига ўтишнинг дастлабки қадами бўлди. Давлат мулкнинг монополияси ҳукмрон бўлган шароитда, марказдан туриб бошқариш ва режалаштириш тизимига кооперативлар фаолияти ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. 1986-1987 йиллардан бошлаб ҳукумат қарори билан халқ хўжалигининг бир қатор соҳалари бўйича янги кооперативлар фаолият кўрсата бошлади. Бу ўринда кооператив секторда фаолият турлари, фуқароларнинг иштироки ва истеъмолчилар тоифаси бўйича меъёр ва чекловлар белгилаб қўйилди. Айни бу ҳолат эса кооперативларнинг халқ хўжалигининг бошқа тармоқларига кенг тарқалишига тўсқинлик қилди.

Кооператив сектор ривожланишига меҳнатга яроқли аҳолининг асосий бандлигини таъминлаш ҳақидаги кўрсатма ҳам тўсқинлик қилди. Иқтисодиётнинг бу тармоғига асосан уй бекалари, ногиронлар, талаба ва ўқувчиларни жалб қилиш белгилаб қўйилди. "Меҳнатга яроқдилар" эса бу ерда асосий иш жойидан бўш вақтларида меҳнат қилишлари мумкин эди. Тўғри, ижроқўмларга ўз худудларининг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, кооператив секторда ишга яроқли аҳолини асосий ўринда ишлаш ҳиссасини белгилаш имкони берилди. Москва ва Москва вилояти учун 20 фоиз бўлса, Ўзбекистон учун бу кўрсаткич 40 фоиз қилиб белгиланди[11]. Шунга қарамай кооператив сафлари аззолар билан тўлиб борди. СССР Молия министрлигининг маълумотларига қараганда, 1988 йилда кооператив секторида меҳнатга яроқли қатлам салмоғи 75 фоизни ташкил этди[12]. Белгиланган фоиз кўрсаткичи ҳам 80-йиллар ўрталарида келиб Ўзбекистондаги ижтимоий-иқтисодий ҳолатнинг қай ҳолатда эканлигини кўрсатади.

Мустабид тузум даврида Ўзбекистонни демографик хусусиятларини яъни аҳолини иш билан таъминлаш ва янги иш ўринлари яратиш жараёнига эътибор берилмади. Натижада йилдан-йилга банд бўлмаган аҳоли салмоғи ошиб бораётган эди.

Ўзбекистонда 1991 йил 1 январь ҳолатига 9779 та кооператив 268511 кишини бирлаштирган бўлса, шулардан 61684 таси ўриндошлик асосида фаолият кўрсатган[13].

Бундан ташқари ўриндошлик асосида фаолият юритган ходимлар кооперативларда асосий иш ўрнига нисбатан 2-3 баробар кўпроқ иш ҳақи олди.

Бу ўринда ишчи кучи масаласида кооперативларга қўйилган чекловдан мақсад давлат ишлаб чиқариш корхоналарида ишчи кучи мувозанатни сақлаб қолиш эканлиги билан

изоҳланди. Кооперативларни халқ ҳўжалигининг барча тармоқ ва йўналишларида фаолият олиб бориш мумкинлиги ва зарурати бўлган ҳолда бунга йўл қўйилмади. Соҳадаги қонунчиликни камчиликлари ва тор доирада эканлиги кооператив секторнинг ривожланишига тўсқинлик қилди. Кооперативларни иқтисодий ҳолатини мувозанатини таъминлаш мақсадида уларни корхона, муассаса ва ташкилотлар қошида ташкил этиш белгилаб қўйилди.

Моҳиятан олиб қараганда кооперация тўғрисидаги қонун иқтисодий ислоҳотларнинг таркибий қисми бўлиб, янги ҳўжалик юритиш механизмларини шакллантириши лозим эди. Бу ўринда кооператив ҳаракатнинг ривожланиши унинг ички ва ташқи бозорга осон мослашиши, маҳсулотни талаб ва эҳтиёжга мос равишда унча катта бўлмаган миқдорда ишлаб чиқариш каби имкониятлари билан изоҳлаш мумкин.

1987 йил 1 январь ҳолатига кўра Ўзбекистонда 213 та кооператив фаолият кўрсатган бўлса, 1989 йил 1 январда уларнинг сони 317 тага етди. Уларда ишловчиларнинг сони мос равишда 2.9 мингдан 70.4 минггага кўпайди. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси кооперативлари умумий кооперативларнинг 45,8 фоизини ташкил қилди. Бу даврда ишлаб чиқарувчи кооперативлар сони 139 тадан 216 тага кўпайди. Кооперативлар айниқса Тошкент шаҳри, Фарғона, Тошкент, Самарқанд вилоятларида муваффақият билан ривожланди[14]. Бир қатор вилоятларда эса кооперативлар секинлик билан ривожланди. Масалан, 1988 йилда Бухорода 88 та, Сирдарёда 32 та, Сурхондарёда 46 та кооператив мавжуд бўлган[15].

Кооперативлар фаолиятни кенг тарқалишига ва бир маромда ривожланишига мавжуд маъмурий-бўйруқбозлик тизимининг бюрократик бошқарув аппарати тўсқинлик қилди. Бунда ҳатто кооператив аъзоларининг ўзи ҳам кооперативнинг асл моҳияти ва фаолият юритиш механизмлари ҳақида тўлиқ тасаввурга эга эмас эдилар.

СССР давлат Банкининг 1987 йилдаги 974-сонли кўрсатмаси жиддий ғовлардан бири бўлди. Бу кўрсатмада ссудани фақатгина қайта қуриш ва кенгайтириш учун берилиши қатъий белгилаб қўйилди. Қишлоқ жойларда ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун эса бино ва иншоотларни етишмаслиги уни янгидан қуришни тақозо қиларди[16]. Бу каби ҳолатлар эса қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва қайта ишлаш масаласида ва аҳоли бандлигини таъминлаш даражасига ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Кооперация ёрдамида бугунги кунда Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислоҳотлар бу ўринда самарали ва пухта ўйланган одилona йўл ҳисобланади. Чунки қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини етиштиришда кооперациянинг жорий қилиниши мамлакатнинг бой имкониятларидан фойдаланиш билан бирга аҳолининг маҳсулотларга бўлган эҳтиёжини қондиради. Энг асосийси кўшимча меҳнат ресурсларини жараёнга жалб қилиб аҳоли бандлиги ва унинг даромадлари ошишини таъминлайди.

Ишлаб чиқариш кооперативлари ҳақида сўз юритганда, Ўзбекистон матлубот кооперацияси-йирик ижтимоий-ҳўжалик ташкилоти бўлиб, собиқ Иттифок даврида унинг аъзолари сони мамлакат бўйича 60 млн, Ўзбекистон бўйича эса 126 минг пайчини бирлаштирган. Унинг савдо, тайёрлов, ишлаб чиқариш фаолиятига миллионлаб қишлоқ аҳолисининг турмуши ва меҳнати боғлиқ[17].

Матлубот кооперацияси йирик ҳўжалик ташкилоти бўлишига қарамай, совет давлатининг маъмурий - бўйруқбозлик тизимининг тўлиқ таъсирида эди. Қатъий белгиланган режалар, кўрсатмалар шулар жумласидандир. Матлубот кооперациясида ҳам кооперация тўғрисида қонун қабул қилингандан сўнг бир қатор ўзгаришлар амалга оширилди.

1988 йилга келиб ЎзССР матлубот кооперациясининг ишлаб чиқариш корхоналарида 552,7 млн сўмлик турли хилдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилиди. Кооператив ишлаб чиқариши корхоналари сони 1980 йилда 252 та бўлган бўлса, 1988 йилда 490 тани ташкил қилди. Бундан ташқари 3130 та корхона нон ва нон маҳсулотлари ишлаб чиқарди[18].

Кооперативлар орасида ишловчиларнинг сони кўплиги жиҳатидан қурилиш кооперативлари (40 фоиз) ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарувчи кооперативлари (18 фоиз) энг катта салмоққа эга бўлди. Республика кооперативларида сотилган маҳсулот ҳажмининг ярмидан кўпроғи уларнинг улушига тўғри келди.

XX асрнинг 80-йиллари охирига келиб кооперативлар фаолиятига ижобий ва салбий ёндашувлар янада кучайди. Халқни кундалик истеъмола маҳсулотлари билан таъминлаш ва сифатли хизмат кўрсатиш фаолиятни ташкил қилиб фаолият олиб бораётган кооперативлар билан бир қаторда "қандайдир майкани олиб, унга бирон-бир гул солиб, юқори нархларда сотаётган"[19] кооперативлар фаолиятини суриштириб кўриш лозимлиги кун тартибига кўйилди ва уларнинг бутун турмушини тартибга солиш масалаларини маҳаллий ҳокимиятларга беришга қарор қилинди.

Бу масалада Ўзбекистон ҳам четда эътибордан четда қолмади. 1989 йилда "Ўзбекистон ССР ҳудудида кооператив ва яқка тартибдаги меҳнат фаолиятининг айрим турларини таъқиқлаш тўғрисидаги" қарорга мувофиқ мавжуд кооперативларнинг учдан бир қисми ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди. Бу жараён совет ҳокимиятининг пухта ўйланмаган ва қабул қилинган қонунлардаги ноаниқ бандларнинг натижаси эди. Натижада кооператив давлат корхонасининг режа ва топшириқларини бажаришга кўмаклашадиган ўзига хос пудратчи вазифасини ўтайдиган бўлиб қолди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Кочарова З.Р. Особенности развития сельскохозяйственной кооперации в 20-30-е годы: На материалах Краснодарского и Ставропольского краев. автореферат дисс. канд. ист.наук. - Владикавказ, 2000. - С.7.
2. Буздалов И.Н. Возрождение кооперации. - М.,1990. Кузнецов В.М. Новые формы кооперации в СССР. - М., 1990. Вахитов К.И. Потребительская кооперация СССР. - М., 1991.
3. Акимбекова Г. Развитие сельскохозяйственной кооперации в странах с развитой рыночной экономикой. www.farmers.kz
4. Егоров В. Мировой опыт развития кооперации в сельском хозяйстве. [https:// cyberleninka.ru](https://cyberleninka.ru)
5. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида /тузувчилар Жўраев М. ва бошқ. - Т.: Шарқ, 2000. - Б. 624.
6. Ўша жойда. - Б. 627.
7. www.gib.ru Горбачёв М.С. Политический доклад центрального комитета КПСС XXVII съезд КП СССР . Избранные речи и статьи. - М.: Политиздат, 1987.
8. ВСНХ - Халқ ҳўжалиги Олий совети.
9. Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917-1950 гг). - М., 1978. - С.77.
10. Минбаев Б. Кооперация: ўтмишда ва ҳозир. - Т.: Ўзбекистон, 1991. - Б.57.
11. Иванова Е.А., Шашнов С.А. Кооперативный уклад в экономике. - М.: Финансы и статистика, 1991. - С.7.
12. Ўша жойда. - С.9.
13. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Статистический ежегодник. - Т., 1991. - С.157.
14. Искандаров С. Основные тенденции развития кооперативов: теория, практика, проблемы // Общественные науки Узбекистана. 1989. №2. - С.13.
15. Ўша жойда. - Б.14.
16. Ўша жойда. - Б.15.
17. Каримов И., Сироджев Н. Повышение роли потребкооперации в реализации продовольственной программы // Общественные науки Узбекистана.1989. №6. - С.14.
18. Ўша жойда. - Б.15.
19. Минбаев Б. Кооперация: ўтмишда ва ҳозир. - Т. : Ўзбекистон, 1991. - Б.71.